

Konger og byfolk i det eldste Bergen

– byoppkomst i et aktørperspektiv

Hvordan, når, på hvem sitt initiativ – og hvorfor ble det by i Bergen? For å kunne belyse disse spørsmålene har jeg studert store initiativ og daglige aktiviteter som fant sted i området rundt Vågen i tidsrommet mellom ca. 800 og ca. 1170. Det er lagt størst vekt på perioden mellom 1020/30 og ca. 1170, hvor en ser forløpet fra at byområdet i Bergen reguleres til en står overfor et levende bysamfunn med et mangfold av aktiviteter. En forståelse av sosiale forandringer som et produkt av samspillet mellom folk fra forskjellige samfunnslag og deres bredere historiske kontekst ligger i bunnen av studien og har strukturert diskusjonene. Jeg har så langt mulig koblet initiativ og aktiviteter til aktører fra forskjellige nivå i det sosiale hierarki og jeg diskuterer aktørenes motiv for å investere i Bergen. Artikkelen baserer seg i alt vesentlig på min doktorgradsavhandling om det eldste Bergen (Hansen 2005).

Bakgrunn

Bergen er i dag Norges nest største by. Sentrum ligger omkring Vågen, en langstrakt bukt som går inn i landet fra den indre seilingsleden langs kysten. I høymiddelalderen ble byen landets største handelssenter og fra slutten av 1100-tallet var stedet et geistlig senter i Vest-Norge. I følge sagatradisjon ble Bergen grunnlagt av Olav Kyrre omkring 1070. Forskere har lenge diskutert det tidlige Bergen og kongens rolle i forbindelse med byoppkomsten. Da Snorre omkring 1230 skrev om Bergen i Heimskringla kunne han fortelle at Olav Kyrre *satte by* i Bergen. Det gammelnorske ordet «setja» har flere betydninger, dels kan det bety å grunnlegge noe juridisk, f.eks. at en allerede etablert bebyggelse fikk en lovgivning eller ble avgrenset topografisk. Dels kan ordet bety å grunnlegge noe helt fra begynnelsen. Denne tvetydighet i omtalen av Olav Kyrres handling har naturligvis gitt anledning til mye diskusjon omkring hva som *egentlig* skjedde i Bergen i Olavs regjeringstid. På stort sett samme kildegrunnlag har forskere stått for ulike syn: På den ene side har man ment at Bergen vokste frem som et strandsted, som først under Olav Kyrre fikk status som by. På den andre siden har man hevdet at Bergen ble kongelig grunnlagt fra begynnelsen.

Omkring midten av 1990-tallet var det i forskermiljøet alminnelig enighet om at Olav sannsynligvis grunnla Bergen, enten juridisk, eller ved å stykke ut parseller ved Vågen. Det var også enighet om at det kan ha vært en urban tettbebyggelse ved Vågen forut for Olav Kyrre. Inntil midten av 1990-tallet var Bergens aller tidligste historie belyst hovedsaklig ut fra skriftlige kilder og på bakgrunn av botanisk materiale (Helle 1982; Hjelle 1986; Helle 1992; Ersland 1994; Hjelle 2001; se også Helle 2006a; Helle 2006b). Diskusjonen ble primært ført av historikere. Arkeologene hadde kun i begrenset omfang blandet seg og kunne ikke bidra i

særlig grad med arkeologisk-empirisk belagte innlegg i debatten. Dette henger sammen med at det fremgravde arkeologiske materialet tilsynelatende ikke gikk lenger tilbake enn til andre halvdel av 1100-tallet, man hadde altså ikke funnet Olav Kyrres 1000-talls Bergen i jorden (for eksempel Myrvoll 1987; Herteig 1990; 1991).

Det har vært foretatt arkeologiske utgravninger i Bergen siden midten av 1800-tallet og ved slutten av 1990-tallet forelå det et stort arkeologisk materiale som ikke tidligere hadde vært studert samlet. Med utgangspunkt i dette materialet, botaniske og samtidige skriftlige kilder, samt i et ferskt stort dendrokronologisk materiale, har jeg gått inn i de gamle spørsmål med nye metodiske og handlingsteoretiske innfallsvinkler. Mitt overordnede mål har vært å studere utviklingen som fant sted omkring Vågen fra området var jordbruksland til det var et levende bysamfunn her. Studien kan altså ses på som et lokalhistorisk bidrag som kaster lys over Bergens oppkomst. Studien kan også ses på som et *case study*, hvor jeg tar for meg prosesser som finner sted i forbindelse med byutvikling på en bestemt lokalitet i tidlig middelalder i Skandinavia.

Handlingsteoretisk utgangspunkt

I mange studier av middelalderbyer i Skandinavia har man benyttet forklaringsmodeller for byoppkomst på et høyt abstraksjonsnivå, med forsøk på å danne generelle modeller for byoppkomst, der kongemakt, handel, håndverk er sentrale faktorer. Den arkeologiske byforskningen i Skandinavia har gitt seg utslag i grovt sett to modeller for byoppkomst for tidlig middelalder, ofte betegnet som henholdsvis den evolusjonistiske og den genetiske modell (Christophersen 1982:104; 1989:112 og note 10). Forskjellen på de to retningene ligger blant annet i hvilke faktorer tilhengerne anser som dynamiske og primære i forklaring av bydannelse, og hvilken vekt kongemakten tillegges for de eldste byenes oppkomst (Christophersen 1982:104). De to modellene kan ses som eksponenter for det som betegnes som henholdsvis et individualistisk og et kollektivistisk syn. Det vil si to grunnleggende forskjellige måter å forklare sammenhengen mellom menneskelig handling og samfunnsutvikling på (Hansen 2000).

Jeg har lagt vekt på å foreta en analyse av byoppkomst, som er med å befolke historien med aktører fra ulike sosiale lag og som samtidig forholder seg til de overordnede strukturer i samfunnet. I bunnen av min studie ligger en oppfatning av sosiale endringer som et resultat av samspeillet mellom folk fra forskjellige samfunnslag og deres bredere historiske kontekst. En slik handlingsteoretisk innfallsvinkel er inspirert av Anthony Giddens strukturasjonsteori (Giddens 1979; Giddens 1984; 1995). Utviklingen av Bergen som by ses derfor i et aktørperspektiv (Hansen 2000; 2005:30 ff med referanser). Aktørene som kan spores i kildene, kan deles i to grupper. Sterkt forenklet kan man hevde at i et stratifisert samfunn, som det tidlige norske rikskongedømmet, kunne initiativ tas både *ovenfra* og *nedenfra* – ovenfra, av ressurssterke aktører med en sentral posisjon i samfunnet, nedenfra, av mindre ressurssterke aktører. Kongen og hans representanter tilhørte den første aktørgruppen. Disse individene hadde en mening om hvordan samfunnet skulle formes og kanskje hadde de også ressurser til å realisere sine planer. Kirken var neppe en selvstendig aktør i Norge før etter midten av 1100-tallet (Andersen 1977:311). Den vanlige befolkningen i Bergen, som jeg heretter velger å kalle «byfolkene», og folk som besøkte Bergen, kan ha tilhørt den andre gruppen. Begge aktørtyper kunne ta *større initiativ* og utføre *daglige gjøremål* i et samspill med hverandre og i forhold til den bredere samfunnskontekst. Med bakgrunn i studier av eiendomsforhold til området

rundt Vågen før bydannelsen og til bygrunnen etter byens etablering, skriftlige kilder, samt mønstre i det arkeologiske materialet, har jeg koblet initiativ og aktiviteter som reflekteres i kildematerialet, til de to aktørgruppene.

For å kunne belyse hvordan og hvorfor det ble by i Bergen har jeg på den ene siden diskutert aktørenes *intensjoner* med det å investere i stedet. På den andre siden har jeg diskutert hvordan stedet *faktisk* fungerte. Jeg har primært hatt fokus på funksjonelle, i motsetning til f.eks. symbolske aspekter, i vurderingen av de forskjellige aktørenes intensjoner/planer med stedet. De planlagte og faktiske funksjoner kan ha endret karakter etter hvert som den historiske konteksten forandret seg. Intensjonene med og forutsetningene for en by kan altså ha vært andre på 1000-tallet enn på 1100-tallet. Jeg har hatt som premiss at stedets faktiske funksjon i begynnelsen avspeiler dens planlagte funksjon. Ved å diskutere hvilke intensjoner aktører fra samfunnets topp kan ha hatt med sine investeringer i Bergen og se disse i forhold til hva det faktisk foregikk av aktiviteter her, har jeg sett på hvordan «byfolkene» mottok de ressurssterke aktørenes initiativ og planer.

Metodiske grep

Studiens bakre tidsavgrensning til ca. 800 er satt ut fra et ønske om å fange opp de første mulige *ikke-rurale aktiviteter* i området rundt Vågen. Det fremre tidspunkt ca. 1170 er valgt for at materialet skulle være overkommelig, samtidig som tidsrammen var vid nok til arkeologisk å fange inn perioden da Bergen ble en *levende by*, altså en by som er kommet langt ut over planleggingsstadiet (se videre Hansen 2005:19 for en diskusjon av gjengse bykriterier og deres anvendbarhet i forbindelse med en by på planleggingsstadiet).

Samtidige arkeologiske, botaniske og skriftlige kilder har dannet basis i studien. Det arkeologiske materialet stammer fra de siste 150 års utgravninger i Bergen, og er heterogent med hensyn til hva som er dokumentert og brakt inn i arkiv og magasin. Jeg benytter meg i liten grad av kilder retrospektivt, og f.eks. skriftlige kilders omtale av forhold på 1190-tallet anser jeg som «for unge» for min studie, som jo handler om tiden før 1170 (for en komplett redegjørelse se Hansen 2005:42–50). For å fange inn utviklingen har jeg studert kildene innenfor fem snevre tidshorisonter: Horisont 1 ca. 800–1020/30, horisont 2 ca. 1020/30–ca. 1070, horisont 3 ca. 1070–ca. 1100, horisont 4 ca. 1100–1120-tallet, horisont 5 1120-tallet til ca. 1170. Materialet kan da diskuteres opp imot en meget konkret historisk kontekst, og noen av de større initiativ og daglige aktiviteter kan knyttes til kjente personer. Tidsavgrensningen for horisontene er bestemt av hovedfaser i det arkeologiske materialet, men sammenfaller i visse tilfelle med begivenheter kjent fra skriftlige kilder.

Et metodisk grep for å kunne *aktivisere* så vel nytt som gammelt arkeologisk materiale har vært å oppdele kildene i basale-, supplerende- og generelle bakgrunnskilder (Fig. 1). Basale kilder består av godt datert og godt lokalisert kildemateriale som kan dateres til tiden før 1170. Supplerende kilder er kilder som er mindre godt daterte eller lokaliserte. Generelle bakgrunnskilder er kildemateriale som ikke kan dateres, men som eksisterer og må tas hensyn til. Ideelt sett er det de basale kilder som bærer argumentasjonen. Når slike kilder ikke foreligger, har jeg som tommelfingerregel brukt at det må være minst to supplerende kilder til stede som peker i samme retning, for at en kan vektlegge deres utsagn. Dateringene for de to supplerende kildene må da være uavhengige av hverandre. Når en slik benytter forskjellige kildekategorier, synliggjøres usikkerheten som hefter seg ved dem samtidig som denne usikkerheten bringes videre med i studien og må tas hensyn til når mønstre i materialet skal tolkes.

Figur 1. Basale, supplerende og generelle bakgrunnskilder.

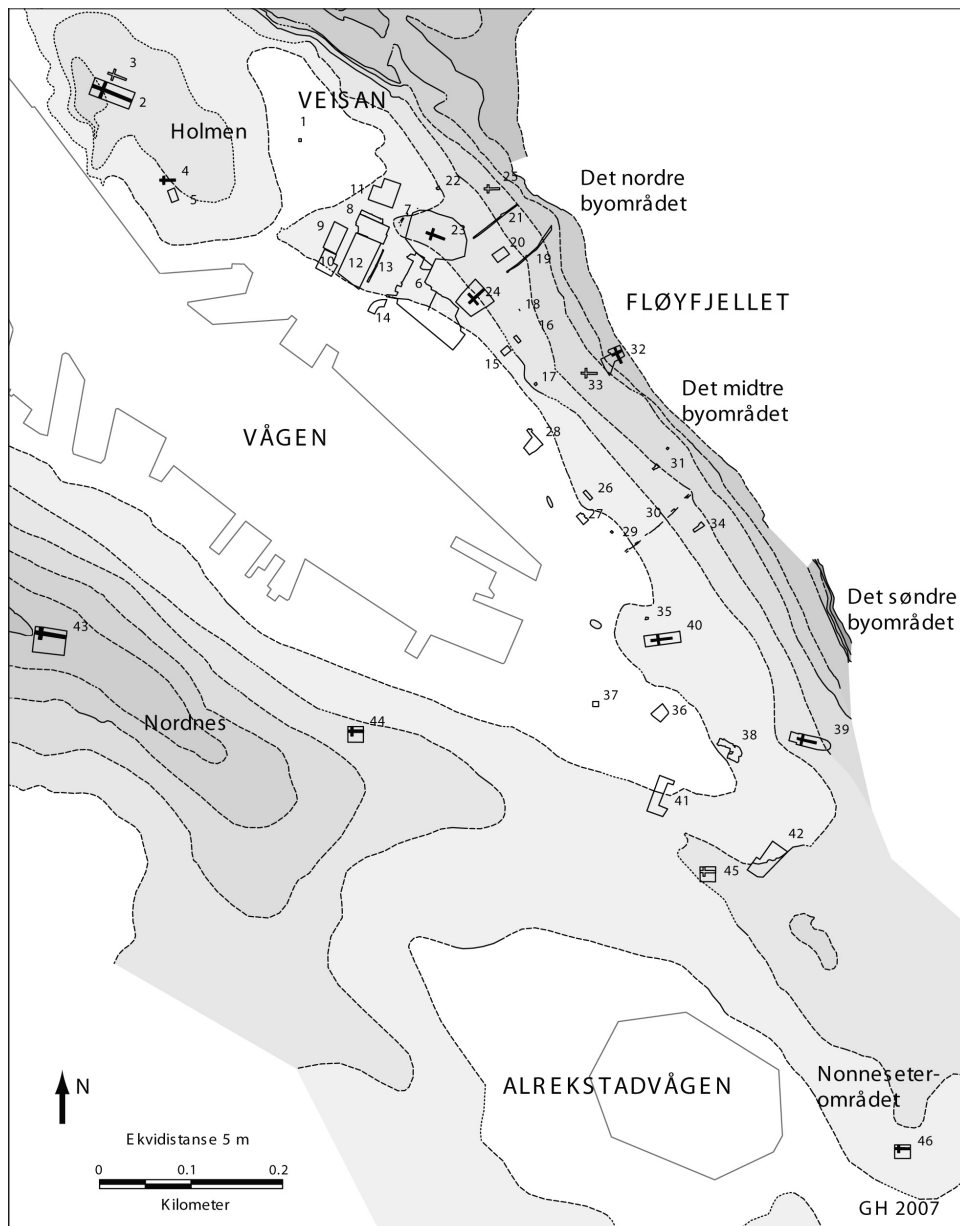
<p>Basale arkeologiske og botaniske kilder er godt lokaliserte fysiske rester:</p> <ul style="list-style-type: none">
• datert til mellom ca. 800 og ca. 1170 gjennom gjenstander, murverk, stratigrafi, dendrokronologi og/eller skriftlige kilder <p>Supplerende arkeologiske og botaniske kilder er:</p> <ul style="list-style-type: none">
• materiale som dateres bredt gjennom C14, termoluminiscens (TL) og eller tilstedeværelsen av ulike typer pollen
• lokaliteter, hvor det er gravd til «steril», men ikke funnet kulturlag (excl. dyrkningslag) eller strukturer som kunne dateres til før ca. 1170
• lokaliseringen av monumenter, beskrevet i skriftlige kilder, men ikke kjent arkeologisk
• dendrokronologisk datert tømmer som er gjenbrukt
• materiale med «vertikale eller horisontale forbindelser» til basale og andre supplerende kilder, disse forbindelser sannsynliggjøres gjennom:<ul style="list-style-type: none">
- endringer i orienteringen på strukturer gjennom tid.
- antall faser under godt datert materiale
- antatt alder på bygninger som ikke ble ødelagt i brann
- gjenbrukt tre i yngre faser
- horisontale mønstre i materialet på nærliggende lokaliteter, identifisert gjennom Visual Impact Analysis
- paralleller i byggeteknikk og valg av byggemateriale <p>Generelle arkeologiske og botaniske bakgrunnskilder er:</p> <ul style="list-style-type: none">
• materiale som ikke kan dateres mer nøyaktig enn som eldre enn det eldste daterbare materiale i en undersøkelse (Hansen 2005:43 ff)
--

Det å vektlegge de romlige mønstre som data gir, er et viktig metodisk grep i studien, og produksjon av digitale kart har vært en sentral analysemåte, med bruk av såkalt Visual Impact Analysis (Hansen 1994). Strukturer fra eldre og yngre undersøkelser er tegnet på digitale kart, ett kart for hver horisont. Da er mønstre i materialet kommet frem som kunne styrke tendensene i svakt daterte eller lokaliserte arkeologiske kilder. Jeg har studert materialets romlige fordeling med utgangspunkt i rekonstruerte parseller eller tomter som den laveste analyseenhet. En analyse av keramikk og andre gjenstander som kunne settes sammen viser at avfall sjelden havnet på naboens grunn. Det betyr at hvis vi vet på hvilken parsell en gjenstand ble funnet, foreligger det en meningsfull og relativ primær kontekst på gjenstanden. Med parsellen som analyseenhet kan det meste av kildematerialet aktiviseres, slik at det kan brukes i studien uansett om det var gravet fram på slutten av 1800-tallet eller på slutten av 1900-tallet. I de nordre og midtre byområdene (se nedenfor) er de opprinnelige parsellgrensene rekonstruert på et godt grunnlag. Ellers har jeg operert med analyseenheter som tilsvarer «lommer» av kulturlag og strukturer (Hansen 2005:48 ff). Parseller og analyseenheter omtales som for eksempel 6/B, hvor 6 refererer til lokalitet 6 og B refererer til parsell B innen denne lokaliteten.

Jeg har analysert gjenstandsmateriale og andre aktivitetsspor kvalitativt. Generelt kan materialet bl.a. på grunn av representativitetsproblemer ikke brukes til kvantitative analyser på tvers av parsellene. Det innebærer at *forekomsten* av funn og strukturer vektlegges fremfor fravær, som et generelt metodisk prinsipp, og det betyr at det – generelt sett – er vanskelig å vurdere betydningen av at en materialetype ikke er til stede i en kontekst.

Kildene

Det arkeologiske og botaniske kildematerialet som kan belyse Bergens tidligste historie stammer fra 46 lokaliteter rundt Vågen (Fig. 2). Det dreier seg om et materiale fra nesten 15 000 m² og 149 profiler i forbindelse med grøftgravninger (disse tallene inkluderer geistlige institusjoner)

Figur 2. Førtiseks lokaliteter og monumenter, som kan belyse tiden før ca. 1170. Byens seks delområder: Holmen, det nordre-, det midtre- og det søndre byområdet, Nonneseterområdet og Nordnes. De naturlige terreng omkring år 1000, samt dagens havnefront.

og kirkegårder, hvor de er lokalisert). Målt i kvadratmeter ble store deler av det arkeologiske materialet gravd frem mellom 1955 og 1979, hvor en spesielt kan nevne at de kjente og omfattende «Utgravningene på Bryggen» fant sted (her: lok. 6 Bryggen BRM 0). Ordericus Vitalis nevner Bergen som by omkring 1135, dette er den eneste samtidige skriftlige kilde som omtaler Bergen før 1170. De fire kongesagaene, Morkinskinna, Fagerskinna Heimskringla og Sverressaga, som er nedskrevet på 1200-tallet, er ellers ansett som de skriftlige hovedkilder til Bergens tidligste historie. En del skaldestrofer i disse sagaene omtaler Bergen i tiden før 1170 (Hansen 2005:44 f med referanser).

De 46 arkeologiske og botaniske lokalitetene fordeler seg noe ujevnt rundt Vågen. På Figur 2 hvor det naturlige terrenget rundt år 1000 er rekonstruert ser vi min inndeling av Bergen i seks områder, samt fordelingen av lokaliteter i de ulike områdene. På Holmen, hvor domkirken, kongsgården og diverse andre kirkelige institusjoner lå i middelalderen, har det vært foretatt flere undersøkelser, men de fant hovedsaklig sted før moderne arkeologiske metoder ble tatt i bruk og restene etter monumentalbygg ble vektlagt. På østsiden av Veisan er det undersøkt store arealer. Det samme gjelder det nordre og midtre byområdet nærmest Vågen. Over 5-meters koten er det gjort en del mindre undersøkelser i det nordre byområdet, ellers er det flere «hvite pletter» over 5-meters koten i det midtre byområdet, samt i store deler av det søndre byområdet helt inn til bunnen av Vågen. Innerst i Vågen er det en viss arkeologisk dekning. I Nonneseterområdet og på Nordnes, som var klosterområder i middelalderen, er påvist arkeologisk tre av de fire geistlige institusjoner, som er kjent fra skriftlige kilder.

Den ulike romlige fordeling av lokalitetene er metodisk uheldig, men oppveies til en viss grad av at de tynt dekkede områdene er undersøkt etter 1980 med moderne feltarkeologiske metoder som holder ett høyt detaljnivå. Dette gjelder likevel ikke Holmen.

Kildematerialet fordeler seg også ulikt i tid. Jo lenger tilbake i tid, jo færre steder er det påvist aktivitet i de eldste horisonter, og jo færre basale kilder finnes. Dette har både kulturhistoriske og metodiske forklaringer. Den kulturhistoriske forklaringen ligger i at desto lenger vi går tilbake i tid, desto mindre aktivitet er det. Den metodiske ligger i det at de eldste aktivitetsområder befinner seg på steder som fortrinnsvis er undersøkt i arkeologiens ungdom. Mellom 1955 og 1979 gravde man stratigrafisk med bygninger og brannlag – men ikke andre kulturlag, som ledende sjikt. Før 1955 dokumenterte man stort sett bare steinbygninger kjent fra de skriftlige kilder og samlet bare sjeldent inn gjenstander. Først fra begynnelsen av 1980-tallet har en brukt *single context* metoden i Bergen. I dokumentasjonen fra undersøkelser hvor en har anvendt den eldre arkeologiens utgravningsmetoder har det vært problematisk å skille ut faser på et tilstrekkelig trygt grunnlag og å datere kildene godt nok til at de kan telle som basale kilder. Her har det vært til stor hjelp at mange bygningsdeler er tatt vare på og har kunnet dateres på nytt via dendrokronologi, slik at de og deres kontekst likevel kan regnes som basale kilder. Figur 3 viser fordelingen av kilder fordelt på horisont og med angivelse av kildenes status som enten basale, supplerende eller generelle bakgrunnskilder. Det er vanskelig å angi kildenes «størrelse» eller antall nøyaktig. På noen utgravningsfelt kan deler av materialet klassifiseres som basale kilder, mens andre er supplerende, videre er det stor forskjell på undersøkelsenes omfang i kvadratmeter (Hansen 2005:105 ff).

Nesten 10 000 gjenstander/gjenstandsdeler kan dateres til før 1170, i tillegg kommer de botaniske kilder, som ikke er kvantifisert, men bare regnes med hvor de er relevante for problemstillingene. Figur 4 viser fordelingen av artefakter i horisontene, fordelingen av

Figur 3. Kildenes kronologiske fordeling, horisont 1–5.

	Basale kilder	Supplerende kilder (aktivitet/dyrkning)	Supplerende kilder (ingen dokumentert aktivitet)	Generelle bakgrunnskilder
Horisont 5 (1120-t–ca. 1170)	21	15	11	1
Horisont 4 (ca. 1100–1120-t)	9	12	14	2
Horisont 3 (ca. 1070–ca. 1100)	4	6	16	3
Horisont 2 (ca. 1020/30–ca. 1070)	2	5	16	3
Horisont 1 (ca. 800–ca. 1020/30)	1	4	20	1

Figur 4. Antall artefakter, i horisont 2–5 (N=9791).

Horisont	Kildekategori	Artefakt-kategori	Antall artefakter
2	S	II	1
3	S	I	3
3	S	II	18
4	B	I	51
4	B	II	83
4	S	II	115
5	B	I	2677
5	B	II	6707
5	S	I	6
5	S	II	130

B = basal kilde, S = supplerende kilde

Figur 5. Relevante botaniske kilder, i horisont 1–5.

Lokalitet/parcell/analyseenhet	Horisont	Økofakter
Lok. 1 Koengen	1	Pollen, makrofossiler
Lok. 6 Bryggen	3–4	Pollen
Lok. 7 Øvre Dreggsalmenningen	2	Pollen
Lok. 37 Nedre Korskirkealmenning	1	Pollen
Lok. 38 Domkirkegaten 6	1–4	Pollen
Lok. 21 Klingsmauet	5	Pollen

økofakter ses i Figur 5. Funnene er oppdelt i kategori I- og II-funn hvor kategori I-funn er funnet *in situ*, og kategori II-funn er redeponerte funn som med stor sannsynlighet ble brukt på parsellen hvor de er funnet. Alle funn tilhører gruppene basale og supplerende kilder, men ingen kunne knyttes til monumentale bygg. Fragmenter av gjenstander er talt som en gjenstand, med mindre det dreier seg om fragmenter som med sikkerhet hørte sammen. Det osteologiske materialet er regnet med som gjenstander når det en sjelden gang har fått et funn-nummer.

Figur 4 og 5 viser at det er stor forskjell på antall artefakter og økofakter i de ulike horisontene. I horisont 1 var det ikke gjenstandsfunn i det hele tatt, og horisont 5 har klart flest funn. Det er ikke vesentlig forskjell på bevaringsforholdene for gjenstander i de undersøkte områdene; stort sett er det gode bevaringsforhold for organisk materiale, keramikk og stein klarer seg godt, mens metall har det noe dårligere i den stedvis lett saltholdige undergrunnen nærmest Vågen. Den store forskjellen i den kronologiske fordelingen av gjenstander skyldes til dels den økende aktivitet fra horisont 1 til 5. Men innsamlingspraksis og praksis for dokumentasjon av kontekst er klart vektige grunner til at gjenstander er underrepresentert i de eldste horisontene (Hansen 2005:108 ff).

Bergen fra ca. 800 til ca. 1170

Naturtopografien rundt Vågen er rekonstruert for tidspunktet omkring år 1000 (Fig. 2) Det er gjort på bakgrunn av arkeologiske undersøkelser og grunnboringer. På 1000-tallet sto havet ikke høyere enn det gjør i dag. Strandlinjen gikk så mye som 130 m innenfor dagens havnefront, Vågen stakk ca. 300 m lenger inn i Bergensdalen og havnebassenget var også dypere, for det var ennå ikke oppfylt. Holmen utgjorde en relativ flat halvøy, hvor Veisan, en liten lagune (senere myr), avskar Holmen fra byggelandet langs foten av Fløyfjellet. Innover mot bunnen av Vågen, langs Fløyfjellet, var det en slakt hellende flate ned mot sjøen. Hvis vi tenker oss at 10–15 meters kotene markerer grensen for hvor langt opp det var mulig å bygge uten at det ble for bratt, ser vi at det var god plass til bebyggelse i det nordre, det midtre og det søndre byområdet. Mellom det nordre og det midtre byområdet var det en relativ bratt knaus som reiste seg opp fra Vågen. Flere små elveløp gikk ned over flaten, bare det arkeologisk påviste elveløpet mellom den midtre og det søndre byområdet er tegnet inn på Figur 2.

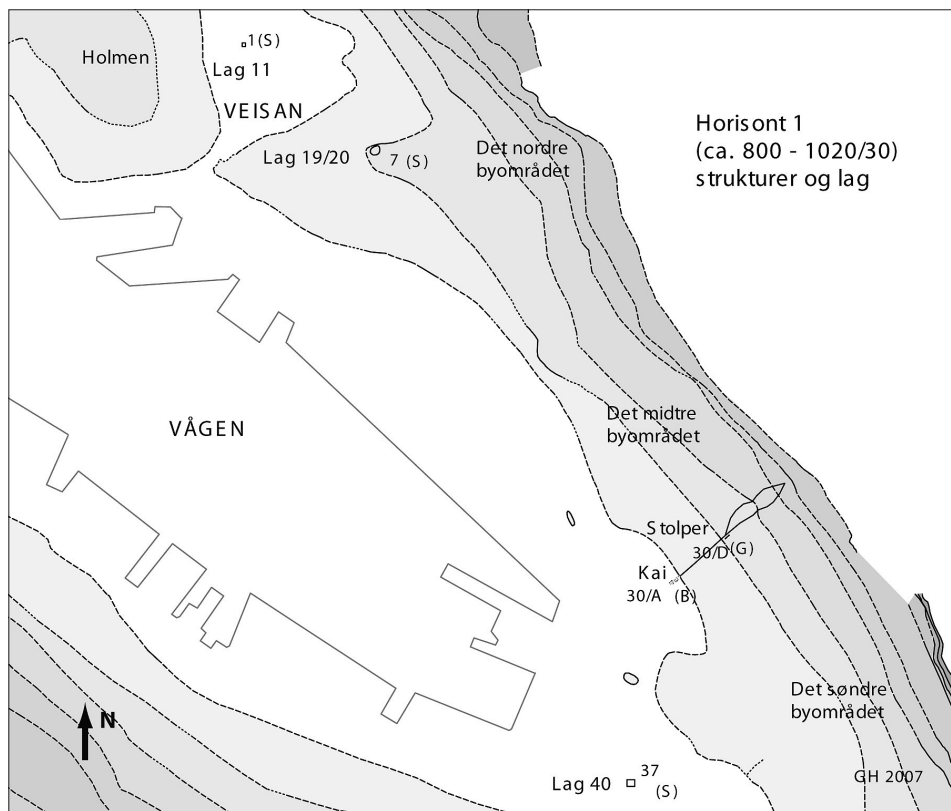
Horisont 1 (ca. 800–1020/30)

Med utgangspunkt i materialet fra horisont 1 har jeg identifisert og karakterisert aktivitet i området omkring Vågen for å vurdere om det var bebyggelse av ikke-rural karakter. Kildene til horisont 1 er generelt sparsomme, men det er påvist aktivitetsspor to steder: Mellom det midtre byområdet og det søndre byområdet, og ved Veisan (Fig. 6).

Botaniske prøver av sedimenter avleiret i Veisan indikerer at det har vært bebyggelse i nærheten av Veisan, kanskje så tidlig som på 800- eller 900-tallet (Hjelle 1986), mest sannsynlig på Holmen (Hansen 2005:127 ff). Dette området er imidlertid så forstyrret av senere tiders monumentale byggevirksomhet at man arkeologisk ikke har kunnet påvise alminnelige – det vil si ikke-monumentale – bygninger eller aktivitetsspor som er eldre enn 1500 (Dunlop 1996), dette til tross for at det må ha vært mye aktivitet i området å dømme ut fra skriftlige middelalderkilder. Et sentralt spørsmål er da om aktiviteten som avspeiles i avfallslagene fra Veisan, stammer fra en gård eller fra en bebyggelse av ikke-rural karakter.

Botanikerne som har tatt prøvene mener, med referanse til Helle og Nedkvitnes funksjonelle og strukturelle kriterier for en bymessig bebyggelse (Helle og Nedkvitne 1977), at avfallslagene må stamme fra en bymessig bebyggelse. Et av kjerneargumentene for dette er at det er funnet spor av importert korn i avfallslagene, og at dette bør avspeile et bymessig samfunn (Hjelle 1986). Imot dette kan man argumentere at det er fullt mulig at man importerte korn til en gård i vikingtidens Norge, så bebyggelsen kan like gjerne være agrar. En støtte til et slikt argument er at samtidig som avfallslagene avsettes, var det beitemark i det nordre byområdet. Det er heller ikke noe i det botaniske kildematerialet som viser at man i det bebygde området

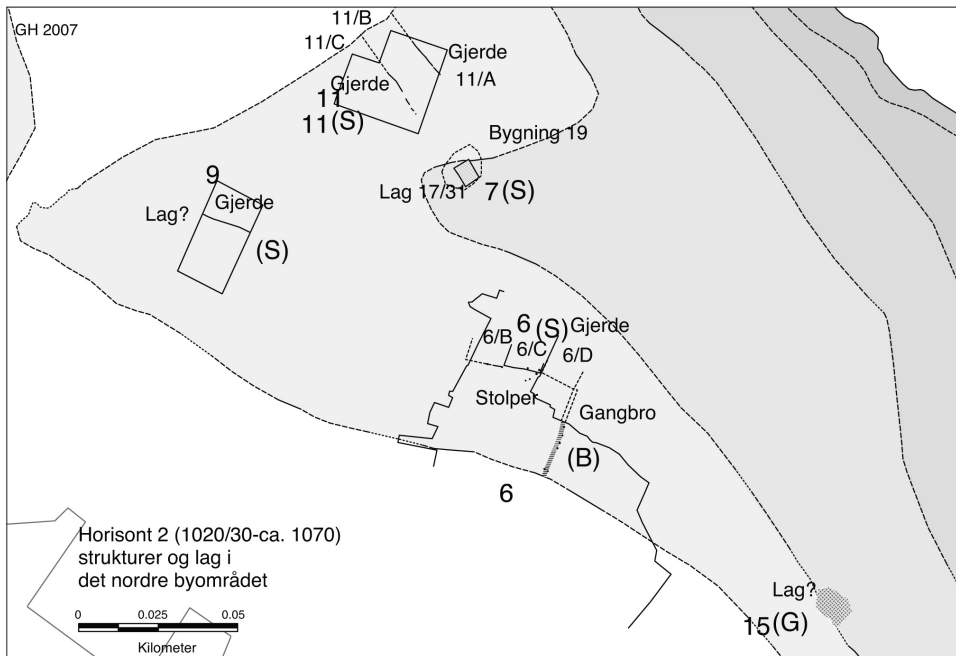
Figur 6. Strukturer og lag i horisont 1. B, S, G i parentes refererer til kildekategori.

drev med aktiviteter, som skilte seg ut fra aktiviteter, som man kunne drive på med på en gård. Videre er det ikke funnet gjenstander eller spor av annen materiell kultur av typen som man vanligvis forbinder med de kjente vikingtidsbyene i Skandinavia, som for eksempel Kaupang i Vestfold, Birka eller Hedeby. Her tenker jeg spesielt på avfall fra håndverk og gravplass knyttet til en større permanent bosetning. Spesielt gravplass vil en kunne forvente at en, også i arkeologiens barndom, hadde fanget opp under gravearbeid på Holmen. Min hypotese er da at det ved Veisan var bebyggelse – sannsynligvis på Holmen – før 1000-tallet, kanskje så langt tilbake som til 800-tallet eller 900-tallet. Men jeg mener ikke at det med basis i dagens kildetilfang er grunnlag for å hevde at det var en ikke-rural bosetning ved Vågen (Hansen 2005:127 ff).

Mellom det midtre- og det søndre byområdet, ved dagens Vetrilidsalmenning, ble det omkring 900 bygget en kai, så stedet ble altså brukt som havn. Det var ikke spor etter aktivitet på andre utgravningsfelt i området omkring kaien. Jeg har ført en argumentasjon for at kaien kan ha vært brukt som vinterhavn for kongsgården på Alrekstad, som lå ca. 2 km lenger inne i Bergensdalen, men dette er så langt bare en hypotese med få empiriske holdepunkt (Hansen 2005:130 f).

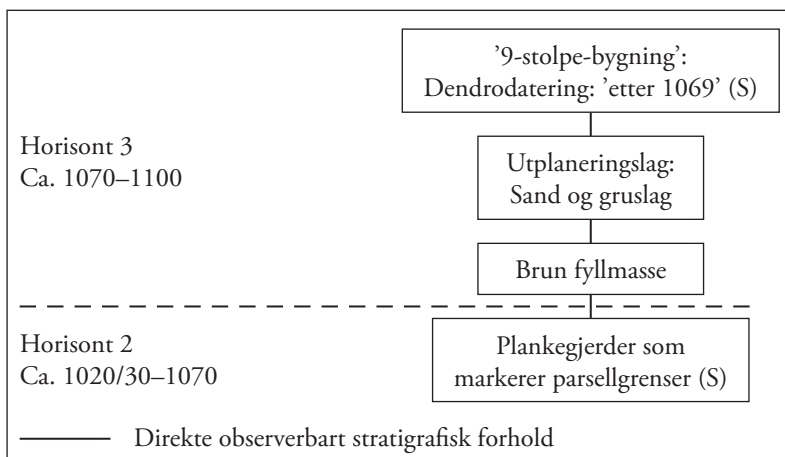
Horisont 2 (1020/30–ca. 1070)

Inn på 1000-tallet begynte nye ting å skje. I horisont 2 (1020/30–1070) ble det lagt ut rekker av plankeverk som markerer regelmessige, ca. 11,5 m brede, langstrakte parseller i det nordre byområdet (Fig. 7). Reguleringen kan indirekte tidfestes gjennom aktivitetsspor, som med rimelighet kan settes i forbindelse med to av parsellene; en gangbro løp fra parsellene ned til Vågen (merket gangbro på Fig. 7). Tømmer fra gangbroen er dendrokronologisk datert til «etter 1029». Tømmerets overflate var ikke bearbeidet, men noe slitt, det betyr at det må legges til noen få år til dateringen, slik at gangbroen sannsynligvis ble oppført i begynnelsen av 1030-årene. Den andre dateringen stammer fra et hus som ble bygget i området nærmere Veisan (bygning 19, Fig. 7). En C14-datering av trekull fra denne bygningen indikerer at den ble oppført senest på 1020-tallet. Gangbroens løp sammenfaller med grensen mellom to parseller, og bygningen har samme orientering som parsellene. Med mindre det er tale om et sammenfall av flere tilfeldigheter, er det sannsynlig at gangbroen og bygningen skal ses i sammenheng med parsellsystemet. Det er da mest nærliggende å tenke seg at gangbro og bygning ble bygget etter reguleringen (Hansen 2005:62 ff, 67 ff, 105 ff, 140 ff). Hvis så er tilfelle, viser dateringen av strukturene at det var aktivitet på parsellene i hvert fall i begynnelsen av 1030-tallet og kanskje så tidlig som i 1020-årene. Da må parsellene være anlagt i årene omkring 1020/30. Et forhold som styrker denne dateringen av den første reguleringen er at noen av plankegjerdene i det eldste parsellsystemet ligger *fysisk under* kulturlag og konstruksjoner som på grunnlag av blant annet dendrokronologisk datering av en stolpe til «etter 1069» må henføres til horisont 3 (1070–1100). I Knut Helles ferske bidrag til norsk byhistorie aviser han min datering av det eldste parsellsystemet til horisont 2 (Helle 2006a:47). I stedet tillegger han Olav Kyrre (1069–1093) rollen som den som står bak den første reguleringen. Dette gjør han med referanse til den

Figur 7. Strukturer og lag i horisont 2, det nordre byområdet. B, S, G i parentes refererer til kildekategori.

ovenfor omtalte stolpen: «En stolpe... på denne tomten (min utheving) er årringsdatert til ikke lenge etter 1069. Dette støtter... hypotesen om at det allerede i Olav Kyrres dager ble stykket ut tomter... bak den daværende strandlinjen...» (Helle 2006a:48, se også Helle 2006b:41). Den originale dokumentasjonen av stratigrafien på utgravningsfeltet (Lok. 6) viser klart at den omtalte stolpen står i utplaneringsmasser som er lagt over de tversgående plankegjerdene i det eldste parsellsystemet (Top. Ark. Bryggengravningene BRM 0, Profil 69/3 og plan Q3 X, XI, XII), (se også Fig. 8). Stolpen dateres altså stratigrafisk til fasen etter plankegjerdene. Det er ikke forenlig å godta stolpens dendrokronologiske datering og samtidig ta dateringen til inntekt for at oppføringen av plankeverkene, som markerer det eldste parsellsystemet, fant sted i Olav Kyrres regjeringstid. Hvis en velger å stole på dateringen av stolpen til «etter 1069», ligger det implisitt at det eldste parsellsystemet tilhører horisont 2. Jeg har valgt å stole på dateringen av stolpen og dens kontekst til «kort tid etter 1069», fordi jeg ikke ser stolpe-dateringen isolert som en enkeltstående dendrokronologisk datering. Jeg ser den i sammenheng med mønstre i det totale tilgjengelige kildematerialet; det ligger i den grunnleggende metodiske tilnærming i mitt arbeid med det eldste Bergen (for en detaljert redegjørelse for og diskusjon av datering og stratigrafi for horisont 2, 3 og 4 se Hansen 2005:61 ff, 105 ff, spesielt fig. 20, 140 ff).

Figur 8. Prinsippsskisse for det stratigrafiske forholdet mellom planke i parsellgjerd, fyllmasser, utplaneringslag og '9-stolpe-bygningen' på lokalitet 6 Bryggen BRM 0.

Området rundt Vågen var sannsynligvis kongsgods (Helle 1982:77 f med referanser). Det er derfor lite trolig at andre enn kongen kunne tillate seg å stykke opp land her. Årene omkring 1020/30 svarer til Olav Haraldssons (1015–1028, den senere Hellig Olav) eller Knut den Stores (1028–34) regjeringstid.

Hvilke aktivitetsspor foreligger i horisont 2 utenom sporene etter utparsellering? Materialet fra horisont 2 består, som vist i Figur 3, hovedsaklig av supplerende kilder, og en må ta hensyn til de metodiske reservasjoner omkring materialets holdbarhet på detaljnivå. Mønstrene i materialet antyder likevel at det var sparsomt med aktivitet på de nyanlagte parseller. Bygning 19 på lokalitet 7, gangbroen ved parsell 6/D og gjenbrukt tømmer (funnet i horisont 3), datert til kort tid etter 1024 og kort tid etter 1040, er de mest håndfaste aktivitetsspor ut over selve plankegjerdene. Ellers er det bare antydning av aktivitet via generelle bakgrunnskilder, som

ikke kan stå alene som kilder til horisont 2. Gangbroen utover fjærområdet tolkes som et forsøk på å forbedre tilgang til sjøen fra tomt 6/D. Man kan si at det er belagt at det var folk, men det kan ikke avgjøres om det var permanent bosetning på parsellene. Med de metodiske reservasjoner omkring materialets holdbarhet in mente, kan det se ut som om parsellene bare så vidt ble tatt i bruk i horisont 2.

Hvem var aktører på parsellene? Basert hovedsaklig på eiendomsforhold belagt gjennom senere kilder, er det sannsynlig at noen av parsellene kan være gitt som gave til kongens allierte, eller kanskje til de han ønsket som allierte, primært trolig jordeiende stormenn. Det var dermed sannsynligvis stormenn eller representanter fra deres hushold som sto for initiativ og gjøremål her (Hansen 2005:223 f). Mønstrene i det arkeologiske materiale fra horisont 2 og i senere horisonter viser at bebyggelsen på de enkelte parseller ikke var styrt av en overordnet eller stram plan, men heller fant sted som – og når – brukerne ville det. Initiativ på parsellene kan altså karakteriseres som nedenfra-initiativ (Hansen 2005:223).

Hvilket sted hadde kongen planer om?

Parseller lagt ut i et regelmessig system forbindes av dagens forskere oftest med de innholdsmessig vage begrepene «sesongmessig markedsplass» eller «by», «tidlig urbant senter», sentralsteder, etc., når det gjelder sen vikingtid/tidlig middelalder. Og et påtrengende spørsmål vil for mange være om det var «en by» kongen hadde planer om å etablere ved Vågen. Jeg mener det er lite fruktbart å begi seg inn i diskusjonen av om det var «en by» eller «noe annet ikke-ruralt» kongen hadde i tankene, når plankegjerdene ble lagt ut i det nordre byområdet. Vi har for liten innsikt i hva samtidens aktører forbandt med steder, som gjennom skriftlige kilder omtales i urbane termer; de historieskrivende aktører var ikke konkrete på det fysiske eller funksjonelle innholdet til stedene som omtales – og vi har for få empirisk godt funderede studier av etableringsfasen for stedene. En diskusjon om merkelappen «by» er fra et arkeologisk ståsted mindre interessant enn det å studere den tilgjengelige empirien for å forstå hendelser rundt Vågen fra planen om et «ikke-ruralt sosialt fenomen» materialiseres, til en i siste tredjedel av 1100-tallet står overfor det som kan karakteriseres som en levende by med et mangfold av aktiviteter.

Vender vi derfor tilbake til empirien i et forsøk på å karakterisere det planlagte stedet ut fra den tilgjengelige empirien, kan man konstatere at de langsgående grensene for parsellene som ble etablert i horisont 2, var stabile og ble respektert når en, som vi skal se nedenfor, i horisont 3 foretok enda en utstyking av parseller langs Vågen. Dette mener jeg tyder på at de som fikk disponere en parsell i horisont 2 må ha fått en form for eiendomsrett til landstykket. Det var altså noe permanent planleggeren hadde i tankene og noe fundamentalt som skjedde da det nordre byområdet ble regulert. Videre mener jeg man kan gå ut ifra at det var et ikke-ruralt sosialt fenomen planleggeren hadde i tankene.

Det er få empiriske holdepunkter for å belyse det mer konkrete innhold i kongens intensjoner med stedet. Med utgangspunkt i vanlige oppfatninger av hva som utgjør en levende by, og hva en levende by bør inneholde av aktiviteter (f.eks. Helle og Nedkvitnes *«Kriterienbündel»* fra 1977) kunne en tenke seg at stedet var planlagt som et senter for økonomiske (handels-), administrative, religiøse eller rettslige aktiviteter. De samtidige kilder til horisont 2 avspeiler ikke direkte slike. Det er ikke funnet handelsindikerende gjenstander, bygninger, strukturer eller lag som reflekterer religiøse, rettslige eller administrative aktiviteter. Dette forhold

kan avspeile en virkelighet i 1000-tallets Bergen, men det kan klart også ha med kildenes representativitet å gjøre.

Det som en med utgangspunkt i de tilgjengelige kilder kan si om stedets planlagte funksjon i horisont 2 er lite og bygger på resonnement omkring hvordan parsellene skulle brukes. Et grunnleggende premiss er, som allerede nevnt, at hvis stormennene/byfolkene tok i bruk parsellene ville det være i tråd med kongens planer for stedet, og altså til kongens fordel. Mønstre i materialet tyder som sagt på at utbygging av parsellene foregikk på nedenfra-initiativ, kongen skulle ikke detaljstyre de konkrete aktivitetene her. Det som skulle skje på parsellene var altså *private saker*. De første «byfolkene» investeringer i oppgradering av arbeidsforhold langs stranden og deres preferanser for parseller som lå langs Vågen, hvor havneforholdene var bedre enn ved Veisan, antyder at *tilkomst til sjøen* var viktig for aktivitetene som skulle finne sted på parsellen (Hansen 2005:223).

Det er så langt som jeg kommer med kildematerialet fra Bergen. I det videre resonnement trekker jeg veksler på Christophersens teori fra 1989 om vareutveksling i kongelig kontrollerte urbane sentre. Christophersen foreslår at kongene i det tidlige norske rikskongedømmet forsøkte å tvinge stormenn til å bruke lokaliteter som kongen kontrollerte som stapelplasser for varer, som inntil da hadde vært i hendene på stormennene og som hittil hadde inngått i en luksushandel på stormannskontrollerte handelsplasser (Christophersen 1989:129, 144). Jeg trekker imidlertid også veksler på teorier som ser muligheten for at kongen forsøkte at få handelsfolk til sentralstedene og byene ved at tilby en parsell og markedsfred (for eksempel Skovgaard-Petersen 1977:140 ff; Ros 2001:19). Essensen av disse teoriene er at kongen forsøkte å få folk som fikk parseller på de kongelig kontrollerte lokalitetene, til å bruke disse parsellene som stapelplasser. Det er uenighet om hvilke virkemidler kongen la bak tiltakene; om han brukte tvang, eller positive virkemidler. Men det er enighet om at de kongelig kontrollerte steder skulle brukes som stapel.

Teorien om en plan som gikk ut på at Bergen skulle fungere som sentral stapel for stormenn, finner en viss gjenklang i det lille en kan resonnerer seg frem til om aktivitet på parsellene i horisont 2. En forutsetning for at denne tanken er realistisk tidlig på 1000-tallet i Vest-Norge er at det allerede fantes en stormannsdominert handel med utspring i lokale stormannsdominerte oppsamlingssteder. Forekomst av slike steder er sannsynliggjort gjennom stedsnavn (Christophersen 1991) og eksempler på forbruksvarer med vestnorsk proveniens, som i stort omfang er funnet i eldre og samtidige kontekster i Danmark er kvernstein, fra Hyllestad i Sogn vestlandske bryner og klebersteinsprodukter (Mitchell et al. 1984; Myrvoll 1986; Christophersen 1989; Jensen 1990; Carelli 2001; Baug 2002). Det er altså sannsynlig at langdistanshandel med forbruksvarer allerede fantes. Kongen kunne tjene på å anlegge Bergen som sentral stapel ved å skattlegge handel og ta betaling for beskyttelse av markedsfred. På den bakgrunn foreslår jeg at i hvert fall én av kongens intensjoner med Bergen kan ha vært å etablere en sentral stapel hvor varer som de enkelte parselleiere disponerte, skulle utgå i et nasjonalt og internasjonale handelsnettverk.

Kongen kan også selv ha hatt fordel av å sentralisere innsamlingen av kongelig landskyld og veitsler til Bergen. Overskudd fra dette kunne da skipes ut herfra. Hvis slik var tilfelle kan man si at stedet ble planlagt med visse kongelig administrative funksjoner. Kaien på lok 30/A var fremdeles i bruk. Hvis den faktisk var landingsplass for kongsgården på Alrekstad, som foreslått for horisont 1, kan den allerede ha fungert som landingsplass for kongelige inntekter

som ble betalt i naturalier. Dessverre er det ikke mulig å vurdere kaiens egentlige funksjon ut fra de sparsomme kildene, så disse overveielserne har nærmest karakter av hypoteser.

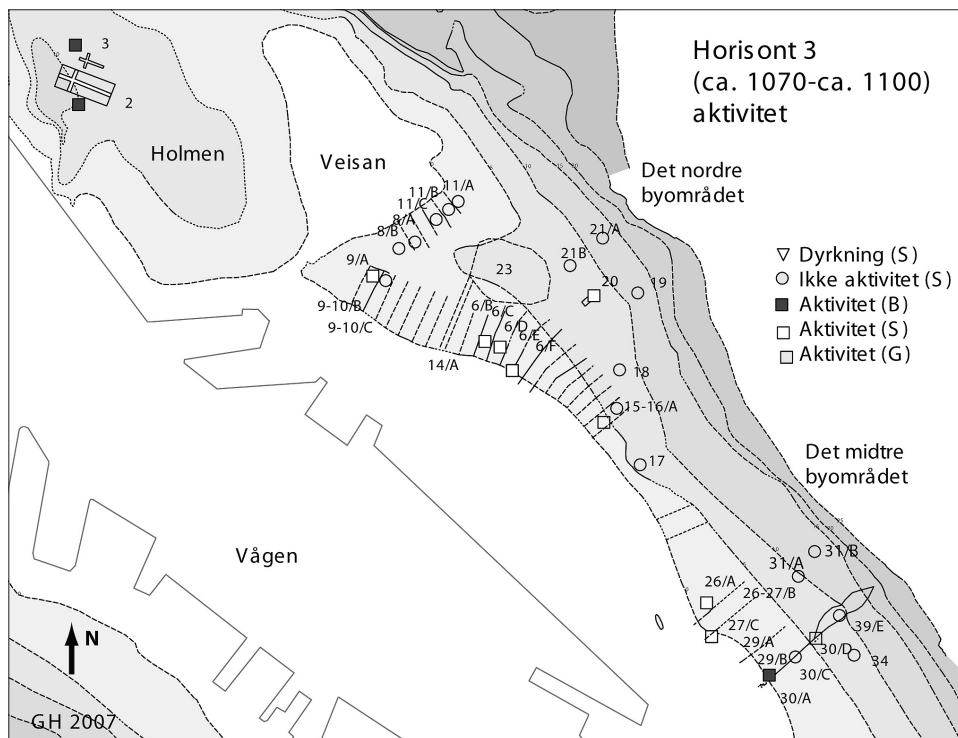
Hvis vi ser på Bergens lokalisering i et makroperspektiv, ligger stedet godt til geografisk som sentral stapel for Vest-Norge. Det er vanskelig – ikke minst ut fra «transportøkonomiske» hensyn – å tenke seg at vestnorske stormenn skulle bruke Trondheim som stapel for varer som skulle til Europa eller England. I samtidens Trondheim er det påvist direkte eller indirekte kontakt med England. Det foregikk også langdistansehandel. Det er altså klart at det allerede nå foregikk handel fra det en kan kalle kongelig kontrollerte sentralstapler. Bergen lå bedre til for kontakt med England enn Trondheim. Dersom det var Knut den Store som la ned ressurser i Bergen, kan den relative nærhet til England også ha spilt en rolle i og med han hadde sin hovedresidens der. En hypotese om at kongen, igjen hvis det er Knut som er den aktuelle planleggeren, også ønsket å svekke det vestnorske aristokratiets maktgrunnlag, kan også finne en viss støtte i de skriftlige kilder som antyder at Knut, sønnen Svein og Ælfgifu regjering var hard og upopulær, i hvert fall fra 1030 og fremover (Svein var Knuts mindreårige sønn med frillen Ælfgifu. Han ble innsatt som konge i Norge, men ble «drevet fra landet» med sin mor i 1034).

En av kongens planer med Bergen kan altså ha vært å etablere en kongelig kontrollert sentral stapel og et senter med kongelig-administrative funksjoner for Vest-Norge, hvor lokale stormenn og kongen selv skulle omsette varer i et internasjonalt og nasjonalt handelsnettverk. Og kongen kan ha hatt planer om å skattlegge handelen eller å tjene på å holde markedsfred for de handlende.

Hvordan ble kongens plan tatt imot i samtiden? Med de metodiske reservasjonene omkring materialets holdbarhet in mente, kan det som nevnt se ut som om parsellene i det nordre byområdet bare så vidt ble tatt i bruk i horisont 2. Det tolker jeg dit hen at planene med reguleringen ikke ble en suksess. Kongen var åpenbart ikke sterk nok, eller hadde ikke ressurser nok til å få etablert nye regler og handlingsmønstre for bruken av det nye stedet.

Horisont 3 (ca. 1070–ca. 1100)

I horisont 3 (ca. 1070–1100) ble det tatt flere større initiativ i Bergen. Horisont 3 sammenfaller grovt sett med Olav Kyrres regjeringstid (1069–1093). Det ble foretatt en viss omregulering av de regelmessige parseller fra horisont 2; parsellene langs Vågen ble forlenget ned mot sjøen, mens de langsgående grenser ble beholdt (Fig. 9). At de eksisterende parsellenes langsgående grenser ble respektert av omreguleringen, kan tyde på at den tidligere regulering med tilhørende eiendomsforhold fremdeles ble holdt i hevd. Dette støtter at i hvert fall noen av parsellene må ha vært i bruk gjennom horisont 2. Det ble også lagt ut nye parseller i det midtre byområdet, disse parsellene var av varierende bredde. Etter disse initiativ strakte det regulerede området seg helt inn til dagens Vetrilidsalmenning og innbefattet kanskje kaien som lå der (lok. 30/A) og som fremdeles var i bruk. Det er mulig at omreguleringen av det nordre byområdet også omfattet fysisk infrastruktur, som veianlegg (lok. 14/A) og kirkeparsell (lok. 23), men kildene er ikke klare på dette punktet. Det er sannsynlig at Olav Kyrre sto bak omreguleringen og den nye utparselleringen; det midtre byområdet var trolig krongods (Helle 1982:77 ff med referanser), og det er lite sannsynlig at andre enn kongen kan ha stått for omreguleringen i det nordre byområdet. Fra de skriftlige kilder vet vi at Olav Kyrre bygget den Lille Kristkirke (lok. 3) og påbegynte den Store Kristkirke (lok. 2), som etter hvert skulle bli middelalderens domkirke, på Holmen. Nå ble Holmen altså også en del av Bergen.

Figur 9. Aktivitet i horisont 3. B, S, G i parentes refererer til kildekategori.

Også i horisont 3 er aktiviteten på parsellene begrenset. Figur 9 viser hvor det er påvist aktivitet, med varierende sikkerhet i kildene. Igjen er kildegrunnlaget tynt, men tendensen i materialet er at det hovedsaklig er påvist aktivitet på parseller langs Vågen. Det kan indikere en preferanse for parseller med best mulige havneforhold. Det er ikke mulig å skille ut gjenstandsfunn som kan stå alene som kilder til aktivitet på parsellene. Som for horisont 2 kan man om aktiviteten på parsellene bare slutte seg til at den hadde en privat karakter, sannsynligvis utført av folk fra stormannshushold.

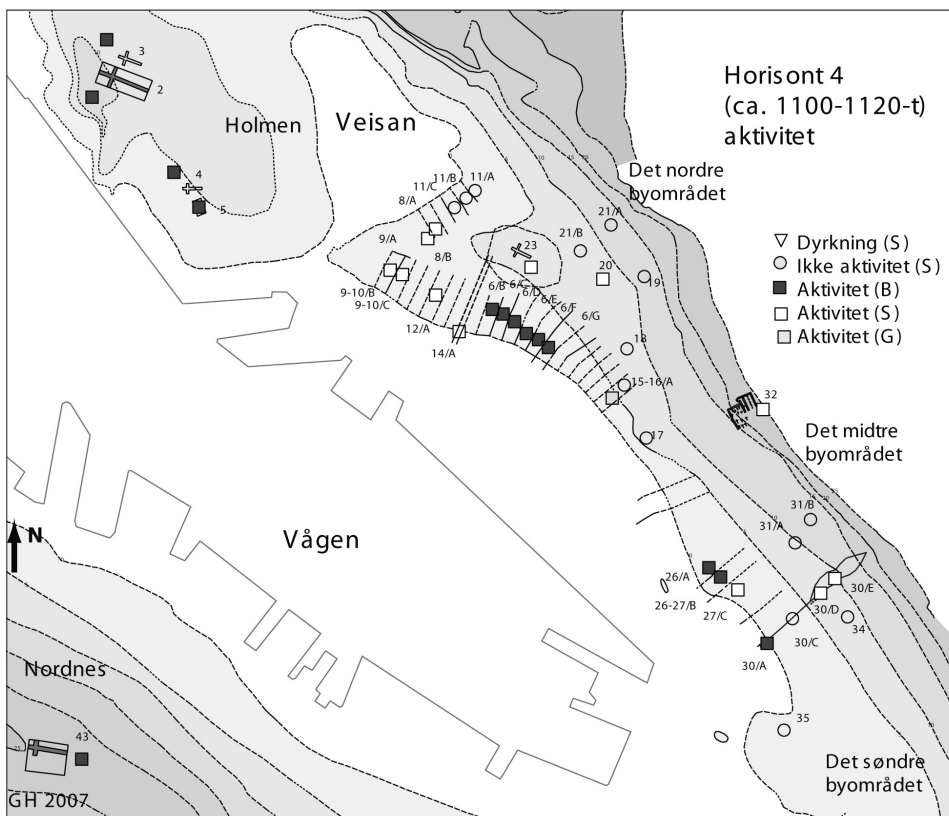
Olavs Kyrres investeringer i større kirkebygg på Holmen viser at han hadde planer om å gjøre Bergen til et religiøst senter, kanskje Vest-Norges biskopsete. Hvis kaien ved Vetrilidsalmenningen nå var en del av det nyregulerte området (lok. 30/A), kan denne kaiens tidligere antydde funksjon som kongsgårdsstapel være lagt til Holmen. Hvis det er tilfelle, kan Olav også ha hatt ambisjoner for Bergen som kongelig administrativt senter, men det er selvfølgelig en hypotese, som bygger på lite empiri og resonnemerer i flere ledd. Kongens investeringer i parseller i byområdet og muligvis også i infrastrukturen, må tolkes som en investering i andre funksjoner enn de snevert kongelig-administrative og religiøse. Og teorien om at Bergen fra kongens side var tenkt bl.a. som en sentral stapel, hvor stormannskontrollerte varer kunne utskipes fra individuelle parseller virker, som for horisont 2, fremdeles plausibel og står ikke i motsetning til det lille vi kan resonnerer oss frem til om aktivitet på parsellene.

Jeg tolker den begrensede aktiviteten på parsellene som uttrykk for liten støtte til kongens planer for byområdet fra stormennenes/byfolkernes side. Kongen kan åpenbart ikke ha fulgt

opp sine investeringer med de nødvendige virkemidler, eller han har ikke hatt tilstrekkelig med ressurser til å få gjennomført nye regler for bruken av stedet.

Horisont 4 (ca. 1100–1120-tallet) og horisont 5 (1120-tallet–ca. 1170)

I de neste to horisontene skjøt utviklingen fart. I løpet av horisont 4 (Fig. 10) ble det igjen investert tungt i Bergen. Horisont 4 faller stort sett sammen med Øystein Magnussons regjeringstid (1103–1123). Det er kjent fra skriftlige kilder at Øystein bygget en hall (lok. 5) og Apostelkirken (lok. 4) på Holmen, og han anla Munkeliv benediktinerkloster (lok. 43) på Nordnes. Nordnes ble dermed inkludert i Bergen. Videre er han i senere kilder nevnt som grunnlegger av Nikolaikirken (lok. 32) i det midtre byområdet. Mariakirken (lok. 23) kan sannsynligvis også knyttes til kongelig initiativ og kan, før den stående kirken ble reist rundt midten av 1100-tallet, ha hatt en forgjenger. Denne mulige forgjengeren brukes derfor som supplerende kilde til horisont 4. En kai ved dagens Dreggsalmenning (lok. 14/A) er en forløper for middelalderens kjente allmenning her. Gjennom middelalderen var allmenninger i Bergen kongens eiendom og videre antyder mønstre i det arkeologiske materialet at veien ble vedlikeholdt av en sentral myndighet gjennom middelalderen. Det var derfor trolig kongen som oppførte kaien og den tilhørende allmenning (Hansen 2005:225 ff).

Figur 10. Aktivitet i horisont 4. B, S, G i parentes refererer til kildekategori.

På parsellene er det i horisont 4 påvist bosetningsspor i de fleste undersøkte områder langs Vågen, og det er nå også registrert aktivitet på parseller langs Veisan. Det var ikke stort press på byggeland, men det ser ut til at folk fremdeles investerte i å forbedre havneforholdene langs Vågen. At det nå var fast bosetning flere steder, ses gjennom forekomsten av gjenstander og pollen som viser bl.a. at det har foregått ølbrygging og avansert matlaging som fremstilling av pølser. Funn av gjenstander av norsk, hollandsk og tysk opprinnelse (Fig. 11), samt skriftlige kilders omtale av en mann ved navn Kales reise til England viser at en i Bergen hadde kontakt

Figur 11. Horisont 4 (ca. 1100–1120-t), handelsindikerende kilder.

Lokalitet/parsell/ analyseenhet	Forbedring av havneforhold	Tellepinne	Eiermerke	Vektlodd	Vekt	Multifunksjonell lagerbygning building	Østnorge	Vestnorge	England	Tyskland	Nederland	Frankrike	Island/Grønland?	Pollen
6/B	X						(1)	(1)						
6/C	X	1				1								
6/D	X													
6/E	X													
6/E eller 6/F														X
6/F	X													
6/G	X													
9–10/B	x													
9–10/C	x													
14/A	x													
26/A	X									1				
26–27/B •							(1)			2 (1)	3			
26–27/BC •										(1)				
27/C							(2)							
30/E							(1)				(3)			

X og tall i **uthevd skrift** baserer seg på basale kilder, x og tall i alminnelig skrift baserer seg på supplerende kilder

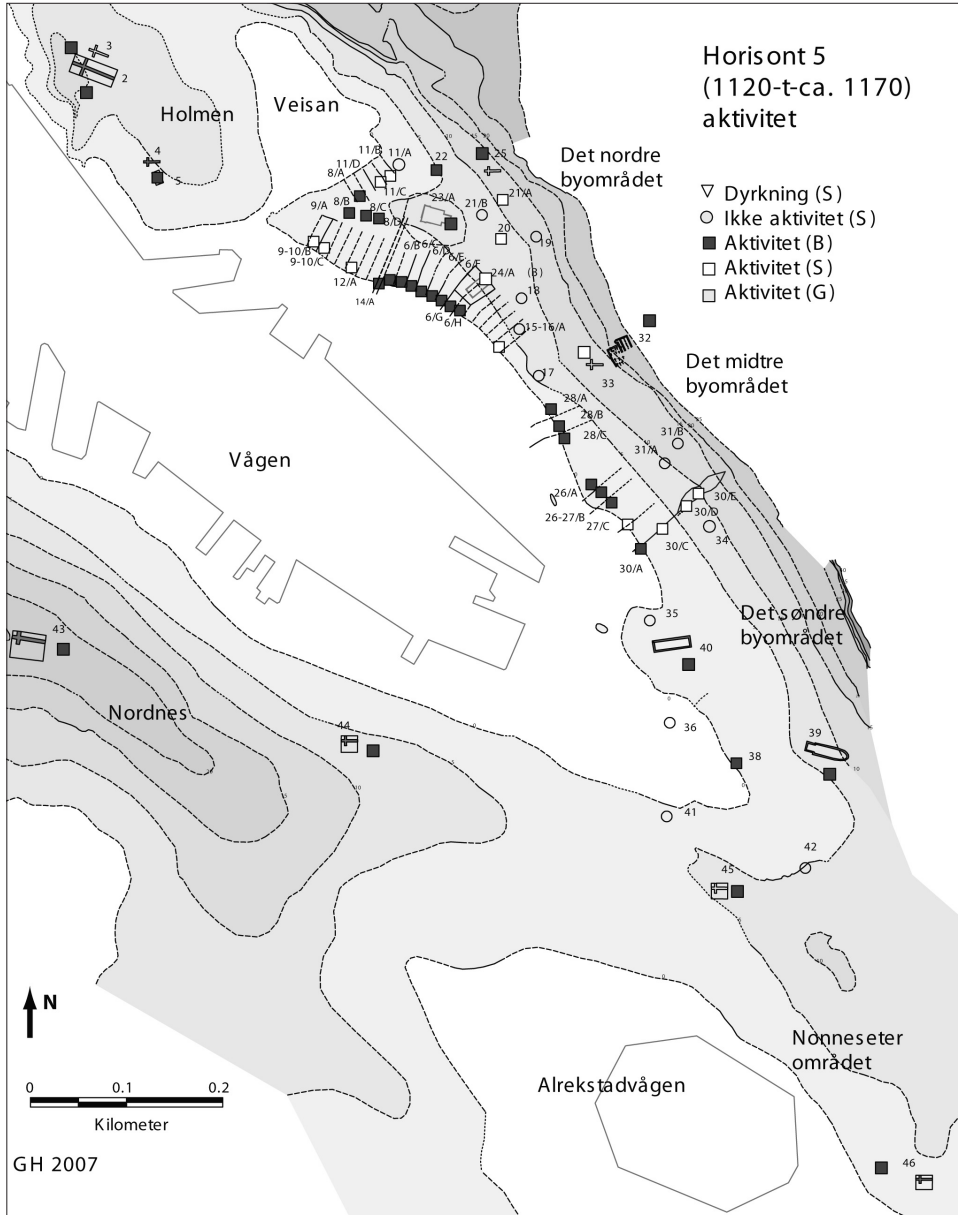
• artefakter fra både basale og supplerende kilder

Kategori I funn er uten parantes, kategori II funn er i parantes

med innen- og utenlandske havner. Handel – vidt forstått som kjøp, salg eller utveksling av varer for materiell- eller sosial profitt – ser altså ut til å være en reell aktivitet på flere av parsellene (Hansen 2005:225 ff).

I løpet av horisont 5 (Fig. 12) ble det anlagt syv kirker og to klostre. Kirkene er Mariakirken (lok. 23) (2. generasjon, eller en ny?), St. Olavs i Bakkene (lok. 25), St Olavs i Vågsbunnen (lok. 39), Korskirken (lok. 40), Alle Helgens kirken (lok. 45), Peterskirken (lok. 24) og Columbakirken (lok. 33). Klostrene er Nonneseter (lok. 46) (kanskje cienserinnekloster? (Lidén og Magerøy 1980: 162)) og Jonsklosteret (lok. 44) (augustinerkloster). Det søndre byområdet og Nonneseterområdet ble nå en del av Bergen. På bakgrunn av studier av eiendomsforhold til

området rundt Vågen før bydannelsen og til bygrunnen etter byens etablering, skriftlige kilder som omtaler stifterforhold og mønstre i det arkeologiske materialet, har jeg argumentert for at grunnlegging av fem av kirkene og de to klostre, samt innlemming av det søndre byområdet og Nonneseterområdet i Bergen med stor sannsynlighet skjedde på kongelig initiativ. Det er ikke mulig å koble de enkelte konger i denne horisonten til de forskjellige initiativ, til det er

Figur 12. Aktivitet, horisont 5. B, S, G i parentes refererer til kildekategori.

de politiske skiftningene for hyppige og dateringene i det arkeologiske materiale for vide. De to øvrige av Bergens nyanlagte kirker; Peterskirken (lok. 24) og Columbakirken (lok. 33), kan muligvis være grunnlagt på initiativ av byfolkene. Dateringen av de to kirkene plasserer dem som supplerende kilder til horisont 5 (Hansen 2005:226 ff).

Figur 13. Horisont 5 (1120-t–ca. 1170), handelsindikerende kilder.

Plot	Forbedring av havneforhold	Multifunksjonell lagerbygning	Handels «redskaper»	Østnorge	Vestnorge	England	Tyskland	Nederland	Frankrike	Island/ Grønland?
6/A	X									
6/B	X		3	1 (2)	2 (1)	15 (7)	40 (17)	20 (26)		
6/C	X	2	3 (6)	5 (6)	1 (2)	1 (134)	44 (138)	15 (46)	1	(1)
6/D	X	3	8 (6)	1 (16)	1 (8)	59 (13)	74 (193)	32 (87)		1
6/E	X		(4)	(8)	(1)	(12)	8 (77)	(44)		
6/F	X			(1)		(8)	(24)	(22)		
6/G	X			5 (1)		(2)	42 (54)	15 (21)	1	
6/H	X									
8/A				1			1	1		
8/B				(3)			(2)			
8/D				1 (2)	5 (1)	1	2 (4)	1 (5)		
15– 16/A										
20/A				(3)		(4)	(4)			
21/A									1	
22/A									(1)	
26/A	X		(1)	(5)		6 (22)	37 (46)	14 (32)		
26– 27/B	X			(1)		(4)	3 (21)	1 (8)		
26– 27/BC				(3)		(3)	(10)	(10)		
27/C	X			(1)		(2)	(9)	(11)		
28/B	X				(1)	(2)	(2)	(1)		
28/C	X					(2)	(3)			
29/A	X									
29/B	X									
30/A								(1)		
30/E				(1)				(2)		
30/E						(1)	(1)	(4)		
38/A	X							1 (1)		

X og tall i **uthevd skrift** baserer seg på basale kilder, x og tall i alminnelig skrift baserer seg på supplerende kilder

Kategori I funn er uten parantes, kategori II funn er i parantes

Figur 14. Måten produksjon og servicenæring ble organisert på i Bergen før ca. 1170.

Produksjon/ service-næring	Kammakeri	Arbeid med takk, bein, horn eller hval/hvalrosbein	Skomakeri	«Annet lærarbeid»	Metallarbeid	Storskalaarbeid i stein	Småskalaarbeid i stein	Storskalaarbeid i tre	Småskalaarbeid i tre	Skinnarbeid	Tekstilproduksjon	Fiskeri	Jakt/krigsføring	Daglig matlaging	Øllbrygging	Pølsemakeri	Matvareforedling annet enn pølsemakeri	Vertshushold	Utleie av midlertidige verksted
Kan ikke avgjøres									5	5									
Husholdnings- produksjon		4 5		5			4 5		4 5			4 5	5	4 5	5	4 5	5		
Profesjonell fastboende heltidsyrke					5	3 4 5		3+ 4+ 5+							5+	5+		5+	5+
Profesjonell fastboende, deltidsyrke															5+	5+		5+	5+
Profesjonell fastboende deltidsyrke eller omreisende		4 5	4		4														
Profesjonell omreisende	5		5	5	5			3+ 4+ 5+											

Tall refererer til horisonter hvori aktivitetene er påvist
+ refererer til at aktiviteten kan være organisert på flere måter

I horisont 5 ble det også investert mer intensivt i parsellene. På feltet for Bryggenutgravningen (lok. 6) som er det eneste stedet hvor hele parseller er utgravd, ses det lange rekker av bygninger som løper fra den bakre del av parsellene og helt ned til sjøen. Generelt kan en si at det var bebyggelse og press på byggeland på nesten alle undersøkte parseller langs Vågen. I det midtre byområdet begynte man nå å bygge ut i sjøen, sannsynligvis for å komme ut på dypere vann. Langs Veisan var også alle registrerte parseller bebygd og opp under Fløyfjellet ekspanderte bebyggelsen. Det var fremdeles områder uten bebyggelse rundt Nikolaikirken (lok. 32) og langs Fløyfjellet i det midtre byområdet. I det søndre byområdet er det sparsomt med arkeologiske kilder, men det er bebyggelse på den ene utgravningen (lok. 38) som ligger over kote 0 m. Korskirken (lok. 40) og Olavskirken i Vågsbunnen (lok. 39) ligger begge riktig orientert etter himmelretningene, det kan antyde at det ennå var god plass i det søndre byområdet da disse to kirkene ble anlagt. På 22 ut av 24 funnførende parseller er det gjort handelsindikerende funn eller gjenstandsfunn som indikerer direkte eller indirekte utenlandske kontakter (Fig. 13). Handel er således blitt en mer synlig del av byfolkens strategi for å bruke parsellene i Bergen. Et bredt spekter av tjenestenæringer ble etablert; det ble laget og solgt mat til gjester, herberger og midlertidige verksted ble utleid til besøkende. Kildene viser også at et bredt spekter av omreisende håndverkere; noen typer smeder, skomakere og håndverkere som jobbet med reinsdyrtakk har funnet deres vei til Bergen (Fig. 14) (Hansen 2005:226 ff, 237 ff).

Hvorfor så mange geistlige institusjoner i horisont 4 og 5?

1100-tall-kongenes store engasjement i grunnleggelse av kirker og klostre kan tolkes i flere retninger. Man må ta høyde for at kongen kan ha grunnlagt kristne institusjoner i kraft av å være troende og ledende aktør innen etableringen av kristendommen som religion i Norge. Kongen kan også ha grunnlagt kirker og klostre som en måte å vise sin sosiale kapasitet på, og en kan tolke investeringene inn i en teori om prangende forbruk (jf. Brendalsmo 2001:262 ff). Et annet og mer praktisk aspekt, som ikke utelukker de øvrige, er at anleggelse av disse institusjonene også kunne fungere som et positivt virkemiddel for å styrke Bergen som sentral-stapel. Som kirkegrunnlegger eller patron hadde kongen stor innflytelse på de enkelte institusjonenes økonomiske disposisjoner. En kirke eller et kloster kan ha hatt inntekter av land som lå under institusjonen eller inntekter fra f.eks. tiende som man mener ble innført i Norge i løpet av de første årtier av 1100-tallet (Andersen 1977:335 ff.). Så lenge kongen var patron, var han altså indirekte den som hadde kontroll over kirkens inntekter (Hansen 2005:233 ff. med referanser).

Ved å grunnlegge kirker og klostre i Bergen og samtidig gi disse institusjoner landområder som de kunne få inntekt fra, skapte kongen en ny kategori av landeiere som sto i et takknemlighetsforhold til kongen. I og med at disse nye landeierdommene hadde sin «administrative» base i Bergen var det opplagt at de brukte stedet som stapel når de skulle omsette deres inntektsoverskudd i et nasjonalt og internasjonalt handelsnettverk. På den måten kan kongen ha oppnådd at Bergen faktisk begynte å fungere som stapel. Det kan i sin tur ha vært en utvikling som gjorde at stormenn begynte å se på parsellene som en ressurs, og at de etter hvert tok Bergen i bruk som sentral stapel. Denne hypotesen støttes av at handel i horisont 4 og 5 faktisk begynner å avspeiles i funnbildet på parsellene i byområdet. Generelt større aktivitet i Bergen kan forklare at ulike typer omreisende håndverkere nå begynner å komme hit. Dette antydes i horisont 4 og er godt belagt i horisont 5. I horisont 5 er det også godt belagt at byfolk har funnet seg nye levemåter; flere har etablert seg med nye urbane servicenæringer som levevei.

I horisont 5 er det godt belagt at Bergen fungerte som en levende by med et mangfold av aktiviteter; stedet kan karakteriseres som et kongelig administrativt senter, et religiøst og økonomisk senter med en permanent befolkning, som hadde etablert seg med nye urbane næringer og som var demografisk sammensatt av både menn, kvinner og barn.

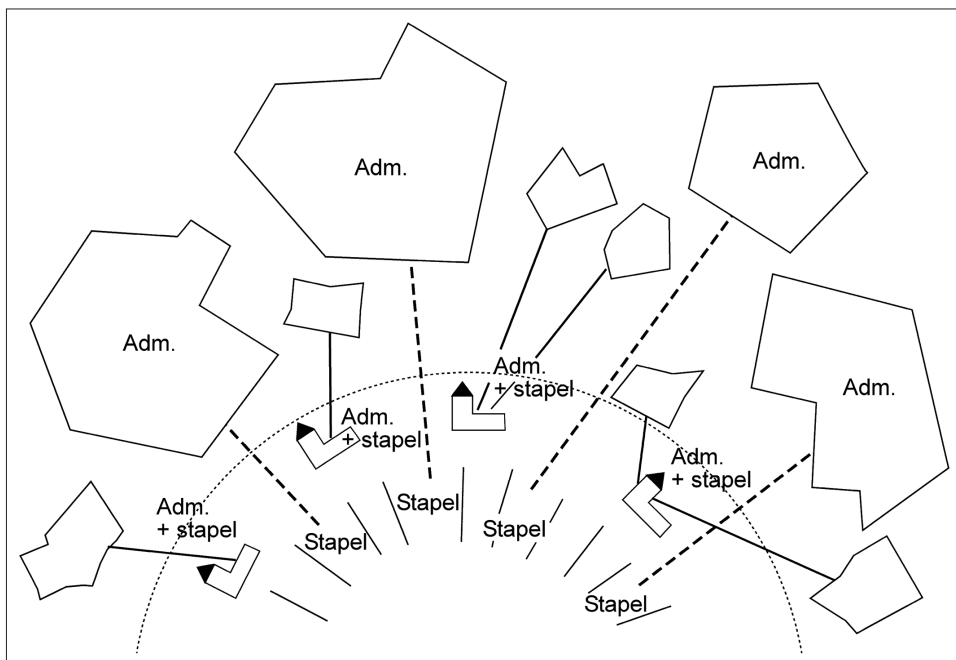
Min hypotese om kongenes planer for Bergen gjennom de første tre firedeler av 1100-tallet finner paralleller i Anders Andréns hypotese om den «fortettede landsbygd», den urbaniserings-underfase som han daterer til perioden mellom 1050 og 1130 for Danmark eller noe bredere til mellom 1000 og 1150 for Skandinavia generelt (Andrén 1985; 1989). Andrén ser de mange kirker som bygges i byene i denne periode i sammenheng med det han kaller en desentralisering av herreveldet, som rettes mot byene. Denne desentraliseringen – som i klartekst betyr at kongen ga rett til å ta inn overskudd fra landområder til enkeltpersoner eller institusjoner rundt om i landet – svarer, til tross for forskjellene i terminologi langt på vei til den forklaring jeg har foreslått for etableringen av de mange kirkene i Bergen. Det vil nok være for snevert å se en slik desentralisering som en strategi for å styrke byene for byenes egen skyld. Desentraliseringen må nok heller, som Andrén også gjør det, ses mer overordnet som en strategi for å styrke rikskongemaktens posisjon generelt. I denne strategien inngikk som et ledd å styrke kirken som det kristne kongedømmets samarbeidspartner, likesom det å vise et

prangende forbruk ved å grunnlegge kirker og klostre (og parentes bemerket også byer) var en måte å styrke kongens omdømme og maktgrunnlag på.

At en desentralisering av herreveldet, i tillegg til å styrke sentralkongemaktens posisjon generelt, også styrket byenes funksjon som stapelplasser/handelssteder, kan ha vært en utilsiktet konsekvens av kongenes investeringer. På den andre siden kan de kongelige initiativ i Bergen avspeile en helt bevisst strategi for å styrke stedets planlagte funksjoner. Øystein Magnusson er kjent for å ha investert i kirker og andre monumenter langs kysten mellom Bergen og Lofoten nord i Norge. Samtidig er det klart at Øystein og hans bror og samkonge Sigurd Jorsalfare skattla folk som dro på lofotfiske. I lys av dette kan Øysteins investeringer i Bergen ses som del av en overordnet plan for å styrke og kontrollere tørrfiskhandel med Europa. Dette vitner om evne og vilje til langsiktig planlegging, hvor Bergens vekst som sentral stapel gjerne kan ha vært en viktig ingrediens (Hansen 2005:234 ff med referanser).

Den økte aktiviteten på parsellene i horisont 4 og spesielt i horisont 5 tolker jeg som uttrykk for at stormenn nå er begynt å se disse som en ressurs. I tillegg til det man kan kalle den kongelige ovenfra-investering er det altså store nedenfra-investeringer i Bergen.

Det kan diskuteres om Bergen også i horisont 3 (1070–1100) bør forstås på innenfor et «fortettet landsbygd» konsept i og med at også Olav Kyrre grunnla kirker her og en kan tenke seg at dette var planlagt å skulle få ringvirkninger for det planlagte samfunnet som helhet. Som nevnt var det svært lite aktivitet å spore på parsellene i byområdet, før inn i 1100-tallet. Dette antyder at dersom Olavs to Kristkirker på Holmen har benyttet Bergen som sentralstapel

Figur 15. Modell av Bergen i horisont 2 og 3 som en agglomerasjon av stapler for jordeiende stormenn i distriktet. Forbindelsen mellom parsell i byen og jordeiendom er markert med stiptet linje. I horisont 4 og 5 sees Bergen som en agglomerasjon av kirker og kirkegodssentre, markert med heltrukket linje.

for forskjellige kongelige naturalia-inntekter, så har det hatt få synlige ringvirkninger for aktiviteten på parseller i byområdet.

Det er for så vidt mulig at man, med Andréns terminologi, kan må karakterisere 1000-talls-Bergens forhold til omlandet som «åpent» mot omlandet. Hvis en tenker seg, som foreslått ovenfor, at de respektive kongene i horisont 2 og 3 gav parseller til jordeiende stormenn for at de skulle bruke disse som stapel, kan man se en parsell i Bergen som en form for jordegodsets «satellitt», hvor godsets senter altså lå på landsbygden. Bergen var da først planlagt som en agglomerasjon av flere godssatellitter. Som i en slik modell kan sies å ha en form for åpenhet mot landsbygda (Fig. 15). Først etter hvert ble Bergen også et senter for kirke og klostergoods som hadde sine forbindelser til landområdene ute i regionen og på denne måten uttrykte en åpenhet mot omlandet, som kan tilsvare Andréns fortettede landsbygd.

Avslutning

Historien om når, hvordan og på hvem sitt initiativ Bergen ble by består av mange større initiativ og daglige aktiviteter. Med utgangspunkt i det tilgjengelige arkeologiske materialet fra Bergen har jeg vist at det fant sted en regulering av det nordre byområdet i Bergen. Reguleringen fant sted på et område hvor det ikke allerede var en tettbebyggelse, og den fant, etter det vi vet i dag, mest sannsynlig sted omkring 1020/30. Olav Kyrre investerte en generasjon senere videre i området ved Vågen ved å reorganisere det eksisterende parsellsystemet, ved å legge ut flere parseller og ved å anlegge kirker på Holmen. Tilsynelatende ble de kongelige initiativ som ble tatt i løpet av horisont 2 og 3, i liten grad fulgt opp av «byfolk» som fikk en parsell i det regulerte området. Først i løpet av horisont 4 og 5, etter flere store kongelige investeringer, kommer byfolkene virkelig på banen som aktører, og i horisont 5 kan man med rette si at Bergen som et levende bysamfunn var en realitet.

Den aktørbaserte innfallsvinkelen har bidratt til å gi et mer nyansert bilde av forløpet fra den første reguleringen av området ved Vågen fant sted, frem til et levende bysamfunn var en realitet. Vi har sett at når det gjelder spørsmålet om hvorfor det ble by, kan ikke byoppkomsten bare forstås som et direkte produkt av kongelige initiativ. Den er et resultat av initiativ tatt ovenfra så vel som nedenfra og innen en større samfunnskontekst.

Summary

How, when, why and on the initiative of whom did a town emerge in the Bergen area? With a basis in contemporary sources, using a variety of methodological approaches and an actor based approach major initiatives and daily activities that took place in the Bergen area from c. 800 to c. 1170 have been studied. According to the available sources, the first regulation of virgin land into plots occurred, most likely, around 1020/30, in the reign of King Olav Haraldsson (c. 1015–1028, later Saint Olaf) or King Knut den Store (1028–1034/35 Knut the Powerful), making either of these kings or their representatives likely founder candidates. A theory that the king regulated the land for it to function as a central staple in western Norway for goods disposed by magnates and the king himself, finds some resonance in the sources. The idea of a central staple was not well received by magnates who were probably given plots by Vågen. Although some plots were occupied, it appears that the regulated area was just barely settled during horizon 2, and that the king's plans were not a success.

When King Olav Kyrre (Olaf the Gentle) invested further in the area during horizon 3 (c. 1070–c. 1100) the northern town area was somewhat redesigned and plots were laid out in the middle town area, furthermore Olav founded two churches at Holmen. Plots in the town area were most likely given to magnates. The king planned to develop Bergen into an ecclesiastic and perhaps also a royal administrative centre. He may also have had plans for the place as a central staple for goods in the hands of magnates and himself. Again, activity in the town area seems to have been scarce, and the sparse sources could not shed light on the actual function of the place. All in all, though, the apparently limited activity in the town area suggests that the king's plans for this part of Bergen were not successful. During horizon 4 (c. 1100–1120s), King Øystein Magnusson built a royal hall at Holmen and founded several ecclesiastic institutions including one at Nordnes, thereby adding this area to Bergen. The townspeople became more active on the plots and settlements of a permanent character were now clearly present. Øystein planned to strengthen Bergen as a royal and ecclesiastic administrative centre. He may also have invested in the place as part of a plan to influence and control the trade in stockfish from northern Norway to Europe and he may have wished to direct surplus from royal and other manorial dues through Bergen and into a trading system. Trade was the only recorded daily activity that may have served as an economic basis for Bergen, this corresponds well with the king's assumed plans for the town area.

During horizon 5 (1120s–c. 1170) the various kings – it is not possible to name the individual kings in this horizon – probably included the southern town area and the Nonneseter area in Bergen and built several churches. The kings' investments in the many ecclesiastic institutions may have been aimed at showing off the respective kings' social capacity and at strengthening the place as a staple. The townspeople now invested more intensively in their plots and perhaps also built churches. Trade had become a more visible part of the townspeople's strategy for using plots. New urban service-related trades cover a wide spectre of activities and a wide spectre of most likely ambulating artisans found their way to Bergen. These factors show that Bergen had begun to live a life of its own and had developed into a diversified, living, urban community.

Litteratur

- Andersen, P. S. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Bergen, Oslo, Tromsø, Universitetsforlaget.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Malmö.
- Andrén, A. 1989. State and Towns in the Middle Ages. *The Scandinavian Experience. Theory and Society*, Kluwer Academic Publishers. Vol. 18: 585–609.
- Baug, I. 2002. Kvernsteinsbrota i Hyllestad. Arkeologiske punktundersøkingar i steinbrotområdet i Hyllestad i Sogn og Fjordane. Kongsberg, Norsk Bergverksmuseum.
- Brendalsmo, A. J. 2001. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Tromsø, Universitetet i Tromsø.
- Carelli, P. 2001. En kapitalistisk anda. Kulturelle forandringar i 1100-talets Danmark. Stockholm.
- Christophersen, A. 1982. «Den urbane varuproduktionens oppkomst og betydning for den tidigmiddelalderiske byutviklingen.» *Bebyggelsehistorisk tidsskrift*. *Den medeltida staden* 1982: Vol. 3: 104–122.
- Christophersen, A. 1989. Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byoppkomst i Norge ca. 800–1100: En model. I: A. Andrén, (red.) *Medeltidens fødsel*: 109–145. Lund.
- Christophersen, A. 1991. Ports and trade in Norway during the transition to historical time. I: O. Crumlin-Pedersen (red.) *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200*: 159–170. The Viking Ship Museum. Roskilde.

- Dunlop, A. R. 1996. *Arkeologiske undersøkelser*. Høringsutkast til Bergenhus Festnings Verneplan. Vedlegg 2, Forsvarets Kulturminneprosjekt. Forsvarets bygningsstjeneste.
- Ersland, G. A. 1994. *Kven eigde byen?* Historisk institutt. Bergen, Universitetet i Bergen..
- Giddens, A. 1979. *Central Problems in Social Theory*. London.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Berkley.
- Giddens, A. 1995 (1981). *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Basingstoke.
- Hansen, G. 1994. *Den overordnede bebyggelsestopografi omkring 1190 i Bergen*. Riksantikvaren Utgravningskontoret for Bergen. Bergen.
- Hansen, G. 2000. Bydannelse og forklaring af sociale fænomener. **Individualisme, kollektivism og Giddens strukturerteori**. *Meta* 2000/4: 2–16.
- Hansen, G. 2005. *Bergen c 800–c 1170, The Emergence of a town*. The Bryggen Papers. Main Series, Vol. 6, Bergen.
- Helle, K. 1982. *Bergen bys historie. Kongssete og Kjøpstad. Fra opphavet til 1536*. Bergen.
- Helle, K. 1992. Tidlig byutvikling i Vestnorge. I: I. Øye (red.) *Våre første byer*. Onsdagskvelder i Bryggens Museum 7: 7–30. Bergen.
- Helle, K. 2006a. Fra opphavet til omkring 1500. I: K. Helle, F-E. Eliassen, J. E. Myhre & O. S. Stugu (red.) *Norsk byhistorie*: 23–123. Oslo.
- Helle, K. 2006b. Den opphavelige vestlandsregionen. I: K. Helle, O. Grepstad, A. Lillehammer and A. E. Tryti (red.) *Vestlandets historie*. Samfunn. Vol. 2: 8–60, Bergen.
- Helle, K. og A. Nedkvitne 1977. Norge. I: G. A. Blom (red.) *Urbaniseringsprosessen i Norden. Middelaldersteder*. 1: 189–272. Oslo.
- Herteig, A. E. 1990. *The Buildings at Bryggen. Their Topographical and Chronological Development*. The Bryggen Papers. Main Series. Vol. 3, part 1. Bergen.
- Herteig, A. E. 1990. *The Buildings at Bryggen. Their Topographical and Chronological Development*. The Bryggen Papers. Main Series. Vol. 3, part 2. Bergen.
- Hjelle, K. L. 1986. *Paleobotanisk undersøkelse av marine sediment og avfallslag i Veisan – et bidrag til bosetningshistorien i Bergen*. Botanisk Institutt. Bergen, Universitetet i Bergen.
- Hjelle, K. L. 2001. «Eksisterte det et tettsted i Bergen i Vikingtiden? Bosetningsutvikling basert på botanisk materiale.» *Årbok for Bergen Museum* 6: 58–63. Bergen.
- Jensen, S. 1990. Handel med dagligvarer i i vikingetiden. I: A. B. Gebauer & S. Jensen (red.) *Handel og udveksling i Danmarks oldtid*. Vol. 16: 119–138. Høbjerg.
- Lidén, H. E. & E. M. Magerøy. 1980. Bergen bd. 1. *Norges Kirker*. Riksantikvaren. Oslo. .
- Mitchell, J. G., H. Askvik, et al. 1984. «Potassium-argon Ages of Schist Honestones from Viking Age Sites at Kaupang (Norway), Aggersborg (Denmark), Hedeby (West Germany) and Wolin (Poland), and their Archaeological Implications.» *Journal of Archaeological Science* 11: 171–176.
- Myrvoll, S. 1986. Skien og Telemark – naturressurser, produkter og kontakter i sen vikingtid og tidlig middelalder. *Viking XLIX* 1985/86: 161–180.
- Myrvoll, S. 1987. Archaeological Investigations in Bergen 1980–1986: Some New Aspects on the Development of the Town. *Norwegian Archaeological Review*. Vo. 20 no. 2: 110–109.
- Ros, J. (2001). *Sigtuna. Staden, kyrkorna och den kyrkliga organisationen*. Uppsala, Institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala.
- Skovgaard-Petersen, I. 1977. Oldtid og vikingetid. I: A. E. Christensen, H. P. Clausen, S. Ellehøj & S. Mørch (red.) *Danmarks historie I, tiden indtil 1340*. Vol. 1: 15–209. København.
- Top. Ark. Topografisk Arkiv for middelalder. Bergen Museum.

Note

- 1 Når en dendrodatering omtales som «etter» et gitt årstall markerer det dateringen av den ytterste bevarte årringen (se videre Hansen 2005:45 f).

